

RENATO PODBERSIČ

Filip Terčelj in njegov čas v luči vatikanskih arhivov

Prispevek prinaša arhivske zabeleške iz vatikanskih arhivov o delovanju Filipa Terčelja, primorskega duhovnika, ki se je razdajal za vero in narod ter bil v "zahvalo" zahrbtno umorjen januarja 1946. Pregarjanje je doživel tako pod fašizmom na Primorskem kot pod povojnimi revolucionarnimi projekti komunističnih oblasti, med slednjimi je tudi izgubil življenje.

O FILIPU TERČELJU

Filip Terčelj je bil vipavski rojak, rojen leta 1892 v kmečki družini v Grivčah pri Šturjah (danes del Ajdovščine ob levem bregu Hublja) na Vipavskem, ki so tedaj spadale pod deželo Kranjsko in s tem v ljubljansko škofijo. Po končani osnovni šoli v rojstnem kraju je domači župnik Ivan Kramar prepričal starše, da so nadarjenega mladeniča poslali naprej v šole. F. Terčelj je tako med leti 1905–1913 obiskoval škofijsko klasično gimnazijo v Šentvidu pri Ljubljani. Po maturi se je jeseni 1913 vpisal v ljubljansko bogoslovje. Posvečen je bil 8. januarja 1917 v Ljubljani, kjer je imel junija 1917 tudi novo mašo, ker je njegova mati doma hudo zbolela. Njegova prva kaplanska služba je bila v Škofji Loki. Po nasvetu svojih predstojnikov, predvsem škofa Antona B. Jegliča, je jeseni 1921 nadaljeval študij teologije na Socialno-pedagoški fakulteti v Kölnu. V tem času je Terčelj skrbel tudi za

slovenske izseljence, posebno za rudarje na Vestfalskem. Zanje je ustanovil prvo zasebno šolo v Hambornu pri Oberhausnu.

Po vrnitvi na Primorsko jeseni 1922, tedaj že v okviru italijanske države, je Terčelj začel z neutrudnim narodnobuditeljskim delom, zlasti med mladino. Znan je bil kot sposoben organizator, izvrsten pridigar in prosvetni delavec. Kot katehet in duhovni vodja je deloval v Alojzijevišču¹ v Gorici, kjer je tudi bival. Postal je tajnik Prosvetne zveze, ki je vključevala 162 katoliških prosvetnih društev na Goriškem, in hkrati mladinski organizator v okviru *Tajne krščansko-socialne organizacije*, narodno-obrambne organizacije primorskih Slovencev, ki se je borila proti poitalijančevanju. Vendar so fašistične oblasti do jeseni 1927 ukinile vsa kulturna in izobraževalna slovenska društva v Julijski krajini.

Zdi se, da je tudi Terčelj pripadal skupini goriških krščanskih socialcev, ki se je povezovala z bolj liberalno usmerjeno

narodno-obrambno organizacijo TIGR, čeprav so krščanski socialci nasprotovali tigrovskim metodam delovanja. Tako so mladi goriški krščanski socialci, tudi na Terčeljevo pobudo, odklanjali zbiranje zaupnih vojaških podatkov, hkrati pa so opravljali politično obveščevalno delo in pomagali odkrivati italijanske zaupnike med primorskimi emigranti.

Terčelj se je razdajal za vero in narod, ustanavljal je izobraževalna in kulturna društva, prirejal tečaje, začel izdajati mesečnik *Naš čolnič*, hkrati je pisal o vzgoji, ukvarjal se je tudi s prozo in poezijo. Bil je še član vodstva Goriške Mohorjeve družbe, kjer je leta 1927 izdal knjigo *Za domačim ognjiščem*, s katero je želel pokazati, da je družina temelj narodnega in verskega obstoja vsakega naroda. Pogosto se Terčelj ni podpisoval z imenom in priimkom, ampak je uporabljal različne psevdonime (Grivški, Čavenski, Pelikan), ali pa se je podpisal samo z imenom Filip oz. s kraticami F. T.

Njegovo kulturno in prosvetno delovanje je bilo trn v peti fašističnim prenapetostem, ki so ga konec leta 1931 zaprli. Obtožili so ga, da se je družil s posamezniki ki so v Brdih ob prvi obletnici ustrelitve bazoviških žrtev izobesili nekaj slovenskih zastav. Med mučnimi zaslišanji v goriških in koprskih zaporih so mu očitali iredentistično delovanje v korist Jugoslavije. V začetku leta 1932 so ga konfinirali v Campobasso v pokrajini Molise. Zanj so posredovale ugledne osebnosti, tudi nekateri goriški duhovniki na odgovornih mestih. Zato je 13. novembra 1932 minister Arturo Bocchini izdal sporočilo, da je Filip Terčelj pomiloščen. Uradno je šlo za pomilostitev ob praznovanju desete obletnice ustanovitve fašistične stranke. Tako se je Terčelj smel vrniti iz konfinacije, toda službe med Slovenci ni dobil. Ponujali so mu sicer razne namestitve v notranjosti Italije, a Terčelj ni želel zapustiti svojih krajev. Zaradi neke pridige mu je grozila ponovna aretacija in konfinacija, zato so mu prijatelji poslali zaupnika na očetov dom v Ajdovščino, ki mu je svetoval, naj se hitro umakne v Kraljevino Jugoslavijo. Iz dokumenta italijanske

kvesture z dne 4. maja 1934 je razvidno, da je 26. aprila 1934 Filip Terčelj prestopil tedanjo italijansko-jugoslovansko mejo blizu Godoviča in se odpravil v Ljubljano. Sprejel je službo kateheta in profesorja nemščine na II. državni (poljanski) gimnaziji, stanoval pa je v ljubljanski umobolnici na Poljanskem nasipu, kjer je bil hišni duhovnik. Bolelo pa ga je, ker v Ljubljani ni bil sprejet z naklonjenostjo, niti med nekaterimi sobratih duhovniki. Tudi v novem okolju je nastopal na različnih shodih, zbiral katoliško mladino in zanj organiziral duhovne vaje. Predvsem pa je vedno in povsod opozarjal na obupen položaj zatirane slovenske manjšine pod tedanjo Kraljevino Italijo.

Nove težave so nastopile ob italijanski okupaciji aprila 1941, ko so Filipa Terčelja okupatorji ponovno zaprli za tri mesece. Po koncu druge svetovne vojne so ga tudi nove jugoslovanske oblasti zaprle, obtoževali naj bi ga sodelovanja z okupatorjem. Ker so se obtožbe izkazale za neutemeljene, so ga po treh mesecih izpustili. Počutil se je izdanega po vsem, kar je dobrega naredil in trpel za preganjane primorske Slovence. Ko so ga izpustili iz zapore, se je želel vrniti na Goriško, toda oblast mu tega ni dovolila. Zaman se je obračal tudi na starega prijatelja in pisatelja Franceta Bevka, ki je tedaj opravljal pomembne funkcije pri novih oblasteh na Primorskem. Terčelj je ostal brez stanovanja in sredstev za preživljanje. Zato so ga nekateri duhovniki prosili, da jim je hodil pomagat na različne župnije. Župnik Franc Krašna² iz Sorice, ki je upravljal tudi Davčo, ga je tako prosil za pomoč ob božiču 1945. Po praznikih, 7. januarja 1946, sta se skupaj odpravila v dolino proti Železnikom, da bi z avtobusom nadaljevala pot v Ljubljano. Na poti sta ju aretirala neznana moška, domačina in zaupnika komunističnega režima, in ju odgnala v nasprotno smer proti Podbrdu. Blizu Davče sta ju izročila enoti KNOJ-a, ki je stražila nekdanjo jugoslovansko-italijansko mejo. Knojevci so Terčelja in Krašno ustrelili v Štulčevi grapi in ju zakopali v gozdu. Tedanje

komunistične oblasti so razširile govorice, da sta zbežala v tedanjo cono B, domačini pa so pozneje našli brevir v gozdu. Krajevne oblasti iz Kranja so leta 1947 ukazale, naj vse neznane mrliče ustrezno pokopljejo. Tako so domačini iz Davče oba ubita duhovnika prekopali na svoje pokopališče, svojci pa so jima pozneje postavili nagrobni spomenik. O njunem tragičnem koncu priča zapis na marmornati plošči pod zvonikom župnijske cerkve v Davči, kjer je poleg osnovnih podatkov tudi pripis: *"Oba zahrbtno umorjena."* Glede naročnikov tega umora danes lahko sklepamo tako na ukaze iz slovenskega partijskega vrha, kot tudi na lokalne oblastnike. Slednje je motilo, da sta hotela duhovnika Krašna in Terčelj posredovati pri oblasteh v Ljubljani za domačine, ki so jih na božični večer 1945 aretirali in zaprli na škofjeloškem gradu. Tedanji politični vrh v Ljubljani pa se je nedvomno bal Terčeljevega ugleda na Primorskem, ki si ga je pridobil s svojim narodno-kulturnim delovanjem pod fašizmom, ter njegove namere, da se tja kmalu vrne. Razen pričevanj in govoric ni ohranjenih dokumentov, ki bi potrjevali ali izključevali omenjene razloge za zahrbtni umor.³

V škofiji Koper se je jeseni 2010 že začel postopek za beatifikacijo umorjenega duhovnika Filipa Terčelja, ki ga kot postulator vodi dr. Primož Krečič, koprski stolni župnik, pri tem mu kot vicepostulator pomaga mag. Bogdan Vidmar. Beatifikacija je smiselna, če je določena oseba za kristjane lahko zgled in hkrati spodbuda za resnično krščansko življenje. Ob tem se je nujno ozreti tudi na arhivske dokumente, ki jih hranijo arhivi v Vatikanu. Prav tam so namreč ključni dokumenti oz. arhivski viri, ki so nastali pri delovanju Svetega sedeža in nam ponujajo razlago dogodkov tudi iz časa Terčeljevega življenja, predvsem do sredine tridesetih let prejšnjega stoletja oz. njegovega umika v Ljubljano. Obravnavajo namreč celotno dogajanje v trikotniku Katoliška cerkev – fašistični režim – slovanska (to je slovenska in hrvaška) duhovščina v Julijski krajini.⁴ Skupaj z drugimi arhivskimi

dokumenti v arhivih v Gorici (Archivio di Stato di Gorizia), Ljubljani (Arhiv Republike Slovenije), Rimu (Archivio Centrale dello Stato) in Novi Gorici (Pokrajinski arhiv v Novi Gorici) se nam izrisuje precej popolna podoba tistega časa in njegovih protagonistov.

VATIKANSKI ARHIVI

Ob tem je potrebno dodati, da so v Vatikanu sedaj (od leta 2006, nemške nunciature od 2003) za raziskovalce odprti tudi arhivi iz obdobja papeža Pija XI.,⁵ kar še dodatno pomaga pri osvetljevanju tedanjih dogodkov. Danes torej lahko v vatikanskih arhivih pregledujemo zapise in dokumente o razmerah in tudi podrobnostih posameznih dogodkov v Julijski krajini. Gre za poročila, mnenja, ankete med duhovščino ter zapise uradnih in tajnih vizitacij, ki jih je pripravljala širok krog cerkvenih ljudi in zaupnikov, na čelu z goriškim nadškofom Carlom Margottijem in videmskim nadškofom Giuseppejem Nogaro, nadalje goriškim apostolskim administratorjem Giovannijem Sirottijem⁶ ter apostolskima vizitatorjema Lucom Pasettom⁷ in Gaetanom Malchiodijem.⁸ Ves ta zapisani material je na koncu dolge verige prejemala papeška pisarna, ki jo je vodil državni tajnik kardinal Eugenio Pacelli.⁹ Njegov podpis tudi najdemo pod večino dokumentov. Verjetno je prav omenjeni kardinal osebno pripravljala krajše povzetke za tedanjega papeža Pija XI., ki je bil očitno o stanju v Julijski krajini zelo dobro obveščen, morda še bolj kot tedanji fašistični režim. Kongregacija za izredne zadeve (Affari Ecclesiastici Straordinari) v Vatikanu se je očitno precej ukvarjala z razmerami v Julijski krajini, tako s cerkvenimi kot nacionalnimi.¹⁰ Gledano z današnjimi očmi izpade seveda precej naivno razmišljanje tedanje slovanske duhovščine v Julijski krajini, ki je verjela in upala na svojo drugačno usodo, če bi papež vedel za njihovo stanje in strašno fašistično preganjanje. Glede na dokumente pa je danes zagotovo mogoče reči, da je bil Pij XI. o razmerah v Julijski krajini zelo dobro obveščen.

Slovenska primorska duhovščina je v obdobju fašizma odigrala izrazito pozitivno vlogo, ko se je zavzela za narodne pravice Slovencev (in Hrvatov) v Julijski krajini. Italijanski fašistični šovinizem je slovanske-mu prebivalstvu prizadejal veliko gorja. Iz javnega življenja je moralo izginjati vse, kar se ni podredilo "tisočletni večvredni romanski kulturi". Pregarjane in ukinjene so bile vse zakonite civilnopravne ustanove Slovencev in Hrvatov v okviru italijanske države. Katoliška cerkev je bila še zadnje zatočišče zaregarjano manjšino. Zlasti po podpisu Lateranskih pogodb med Svetim sedežem in Italijo 11. februarja 1929 pa so se začeli pritiski tudi na Cerkev, naj se ukloni državnim fašističnim zahtevam, predvsem glede uporabe domačega jezika. Pritiski so bili prisotni na vseh področjih življenja. Že kmalu po koncu prve svetovne vojne se je moral Andrej Karlin, zadnji slovenski škof tržaško-koprške škofije, odpovedati škofiji. Tudi njegovemu nasledniku Angelu Bartolomasiju, poznejšemu italijanskemu vojaškemu škofu, so italijanski nacionalisti silno nasprotovali, ker je opozarjal na pravice za slovensko manjšino. Kmalu je moral zaprositi za premestitev. Škof Luigi (Alojzij) Fogar, furlanskega rodu, ki ga je nasledil, je obsojal državni pritisk v Julijski krajini, na kar je opozarjal tudi Sveti sedež. Moral se je umakniti iz Trsta v Rim. Ti bolj ali manj izsiljeni odstopi nekaterih škofov v Julijski krajini so pri delu slovenske manjšine v Kraljevini Italiji predstavljali dokaz, da vatikanska politika prepogosto deluje po smernicah italijanskega nacionalizma. Spet drugi pa so za tem videli pravo zaroto italijanske države in vodstva Cerkve v Rimu proti slovenski (in hrvaški) manjšini.

Treba je dodati, da je bilo fašistično divjanje proti slovanskemu prebivalstvu v tržaško-koprski škofiji še hujše kot v goriški. Na Goriškem so Slovenci predstavljali večino prebivalstva, živeli so precej strnjeno in tudi narodnostna meja je bila že dolgo precej jasno določena. Prvo obdobje pod italijansko državo na Goriškem je zaznamoval nadškof Frančišek

Borgia Sedej, med 1906–1931 nadškof v Gorici, tudi sam žrtev fašističnih spletk. Zanimiva je označba, ki si jo je v začetku maja 1931 "prislužil" od apostolskega administratorja Luca Pasetta. Omenjeni je nadškofa Sedeja označil za "*signorotto feudale*".¹¹

Julija 1931, nekaj mesecev pred smrtjo, je nadškof Sedej izdal slovite Norme oz. navodila dušnim pastirjem (*Normae ad instructionem cleri curati*). V njih je naročil, naj se poučuje verouk v narodnem jeziku, prepovedal je izrabo verskega pouka v politične namene in določil rabo narodnega jezika pri bogoslužju. S preselitvijo verouka v narodnem, to je slovenskem, jeziku v veroučne učilnice je nadškof Sedej dejansko omogočil edino izobraževanje v slovenščini na Primorskem do razpada Italije septembra 1943.¹²

Med pregledovanjem arhivskih virov v vatikanskih arhivih kmalu naletimo tudi na ime duhovnika in kulturnega delavca Filipa Terčelja. Pravzaprav gre za *Tajni vatikanski arhiv* (Archivio Segreto Vaticano – ASV) in *Arhiv Kongregacije za izredne zadeve* (Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari – AA.EE.SS). Slednji se nahaja v *Zgodovinskem arhivu oddelka za odnose z državami v Državnem tajništvu* (Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato – S.RR.SS). Torej, sedaj sta to dva različna arhiva in se nahajata na dveh različnih lokacijah znotraj Vatikana. Do decembra leta 2010 je bil AA.EE.SS. v ASV, sedaj pa temu ni več tako. Za ASV, kjer je najpomembnejši vir Italijanska nunciatura, je vstop precej preprost, za AA.EE.SS. pa je dostop nekoliko bolj otežen.¹³

V začetku leta 1931 se je apostolski vizitator Luca Pasetto mudil na skoraj trimesečni apostolski vizitaciji v Julijski krajini, o kateri je po vrnitvi v Rim pripravil daljše poročilo (v viru: *Relazione della Visita Apostolica alla Venezia Giulia*), ki je danes ohranjeno v rokopisu.¹⁴

V poročilu je podrobno opisal razmere v goriški, tržaško-koprski in videmski nadškofiji. Najobsežnejši je njegov opis razmer na Goriškem, kar šestnajst strani, kjer poleg

bolehnega nadškofa Sedeja, ki ga mimogrede označi za avstrijakanta in bojevitega slovanofila, podrobneje opiše tudi nekatere slovenske duhovnike, ki jih je preganjal fašistični režim. V njegovem poročilu jih najdemo v poglavju *Sacerdoti diffidati*, med njimi je tudi Filip Terčelj. Zanj je vizitator Pasetto zapisal, da je bil duhovni voditelj zavoda Alojzijevišče, oblasti so ga aretirale 1. februarja 1930 in ga obtožile ukvarjanja s politiko pri opravljanju svojega duhovniškega poslanstva ter širjenja svojih stališč proti državi in režimu med mladino. Ob vseh kritikah, ki jih je imel vizitator Pasetto za nadškofa Sedeja, škofa Fogarja in tržaškega duhovnika Jakoba Ukmarja, je imel o Terčelju dobro mnenje.¹⁵

V drugem arhivskem dokumentu najdemo podoben zapis glede duhovnika Terčelja. Zanimiva in dokaj naklonjena je označba, ki jo je leta 1931 o njem podal apostolski vizitator Pasetto, ko je v zaključku poročila zapisal: *"To je najbolj pobožna, plašna, vestna in sploh neškodljiva oseba."* Hkrati nam podobno kot prej pojasni, zakaj so italijanske oblasti obtožile Filipa Terčelja, ko jasno zapiše: *"Ker se je ukvarjal s politiko med opravljanjem duhovniške službe in širil med mladimi svoje ideje nasprotovanja državi in režimu."*

Celoten zapis o Terčelju se v italijanščini glasi: *"don Filippo Tercelis = Direttore spirituale dell' Aloysiano, diffidato il 1° febbraio 1930, perché si occupava di politica nell'esercizio del suo ministero sacerdotale, diffondendo fra la gioventù i suoi principi contrari allo Stato e dal Regime."*

*Interrogato lo, compresi che pertrovare un pretesto a fargli sospendere la pubblicazione del mensile "Nas Colnic" (la nostra navicella) che egli dirigeva, si è fabbricata di sana pianta l'accusa. È piissimo, timidissimo, scrupoloso, affatto innocuo."*¹⁶

V začetku februarja 1932 je tedanji goriški apostolski administrator Giovanni Sirotti poslal poročilo v Vatikan, ki se nanaša na informacije, pridobljene od italijanskih oblasti. Zdelo se mu je nujno, da Sveti sedež obvesti o *"žalostnem dejstvu"* (v viru: *doloro*

sofatto) iz goriške nadškofije. Istočasno je isto poročilo poslal tudi ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu! Poročal je, da se slovenski duhovnik Filip Terčelj že nekaj dni nahaja v zaporu, skupaj s približno dvajsetimi laiki, od teh je večina mladih. Nadalje apostolski administrator Sirotti poroča, da naj bi bili zaprti po zaupnih informacijah, ki jih je prejel od krajevnih oblasti, obtoženi vojaškega vohunjenja in združevanja za teroristične namene. Posebna teža odgovornosti naj bi po mnenju italijanskih oblasti ležala prav na duhovniku Terčelju, ki je bil o vsem obveščen in hkrati ni ustrezno reagiral, da bi mladino odvrnil od omenjenih kriminalnih dejanj. Poleg tega so Terčelja bremenila tudi srečanja z jugoslovansko osebo (v viru: *con persona iugoslava*), ki je s potnim listom prihajala v Italijo in naj bi očitno bila odposlanec nekega visokega jugoslovanskega častnika. Po poročanju administratorja Sirottija naj bi v zaporu s Terčeljem drugače in spoštljivo ravnali, kar naj bi izhajalo iz njegovega položaja katoliškega duhovnika. Imel naj bi tudi možnost opravljati sv. maše. To naj bi mu povedal sam zapornik Terčelj, ko ga je poročevalec Sirotti obiskal v zaporu.¹⁷

V Vatikan je sredi leta 1934 romal tudi dopis goriške nadškofije, kjer so krajevne cerkvene oblasti poročale o policijskih ukrepih (v viru: *Provvedimenti di Polizia*) proti duhovnikom in redovnikom iz omenjene nadškofije. Na tem seznamu se nahaja 35 goriških duhovnikov in redovnikov slovenske narodnosti. Iz pregledanih dokumentov ni jasno, kako so razvrščeni. Argument ni niti abecedni vrstni red, niti teža *"zločinov"*, niti časovni razpored. Pomenljivo pa je, da na prvem mestu tega seznama najdemo prav Filipa Terčelja (v viru: *Tercelj don Filippo*). Opisana je tudi obtožba proti njemu – tajno vohunsko združevanje (v viru: *Associazione segreta spionistica*) – in kazenske posledice. Za Terčelja je zapisano, da je bil za pet let poslan v konfinacijo in nato amnestiran, da pa je v času pisanja omenjenega dopisa že ušel v Jugoslavijo.¹⁸

NAMESTO ZAKLJUČKA

Ostaja dejstvo, da je bil Sveti sedež odlično obveščen o dogodkih v Julijski krajini. Zlasti po podpisu Lateranskih pogodb leta 1929 so si v Vatikanu zelo prizadevali, da bi razmere sodelovanja med fašističnim režimom in Cerkvijo z državne ravni prenesli tudi v Julijsko krajino. Zato se je po podpisu konkordata začel še večji pritisk na manjšino državnih oblasti in posledično manjša naklonjenost pri posredovanju zanje cerkvenih oblasti. Po drugi strani so bila tudi v samem vatikanskem državnem tajništvu prisotna različna mnenja o Mussolinijevem režimu. Tako je leta 1931 tudi papež Pij XI. branil slovensko in hrvaško manjšino pred preganjanjem fašističnega režima, posebej ob objavi okrožnice zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja.

Hkrati lahko zapišemo, da je slovenska in hrvaška duhovščina v Julijski krajini zavestno kršila fašistične zakone ter delovala proti narodnemu preganjanju. Pri tem je šlo za iredentistično delovanje z jasnim ciljem priključitve h Kraljevini Jugoslaviji, ki jo je velika večina Primorcev, vključno z domačo duhovščino, pred drugo svetovno vojno videla kot svojo resnično domovino. In del te duhovščine je bil tudi Filip Terčelj, ki je vsaj do umika v Ljubljano aktivno deloval proti fašistični raznarodovalni politiki.

VIRI

Archivio Segreto Vaticano

Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato / Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari

Nadškofijski arhiv Ljubljana

Literatura:

Brecelj, Marijan: *Filip Terčelj*, Koper: Ognjišče, 1992.

Čermelj, Lavo: *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, Ljubljana: Slovenska matica, 1972.

Fabijan, Silvester: *Življenje in delo Filipa Terčelja: duhovno-liturgična vrednost Terčeljevih pesmi*, magistrska naloga, Ljubljana: Teološka fakulteta, 1998.

Kacin Wohinz, Milica, Pirjevec Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Ljubljana: Nova revija, 2000.

Kacin Wohinz, Milica: *Prvi antifašizem v Evropi*, Koper: Založba Lipa, 1990.

Kacin Wohinz, Milica, Verginella, Marta: *Primorski upor fašizmu 1920–1941*, Ljubljana: Slovenska matica, 2008.

Klinec, Rudolf: *Primorska duhovščina pod fašizmom*, Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1979.

Pegan, Marija: Terčeljevo besedno ustvarjanje: spremna beseda urednice k prvi faksimilirani izdaji Terčeljevega književnega dela ob 65. letnici Terčeljeve smrti, Ljubljana: samozaložba, 2011.

Pelikan, Egon: *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/ZRS Koper, Koper 2002.

Pelikan, Egon: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, Ljubljana: Nova revija, 2001.

Pelikan, Egon: *Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov*. V: *Acta Histriae* 20 (2012), št. 4, str. 563–576.

Primorski slovenski biografski leksikon, 15. snopič, Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1989, str. 641–642.

Vinci, Anna Maria: *Il fascismo al confine orientale*. V: *Il Friuli Venezia Giulia*, 1. knjiga (ur. Roberto Finzi, Claudio Magris, Giovanni Miccoli), Torino: Einaudi, 2002, str. 377–513.

1. Zavod Alojzijevejšče je nastal iz potreb časa in je odigral pomembno vlogo pri izobraževanju ter vzgoji slovenske mladine. Leta 1891 je zavod sprejel prve gojence. Poimenovali so ga po sv. Alojziju, zavetniku mladine. Namenjen je bil slovenskim dečkom iz dežele Goriške, ki so želeli nadaljevati šolanje na mestni nemški gimnaziji. Zavod jim je nudil učno pomoč in jim omogočal cenovno ugodno namestitev, saj so večinoma prihajali iz nepremožnih družin. V začetku so v zavod sprejemali fantiče, ki so obiskovali goriško pripravnišnico, kar jim je pozneje olajšalo opravljanje sprejemnega izpita za državno gimnazijo. Glavni pobudniki ustanovitve zavoda so bili slovenski goriški duhovniki, ki so sestavili poseben pripravljalni odbor.
2. Franc Krašna (1887–1946), po rodu Ljubljčan. Po duhovniškem posvečenju leta 1911 je bil prefekt v Marijanišču v Celovcu, med obema svetovnima vojnama pa dušni pastir v več krajih ljubljanske škofije. Iz Grčaric je sredi leta 1945 prišel za župnika v Sorico in Davčo.
3. Več o Filipu Terčelju: Nadškofijski arhiv Ljubljana, Spisi 5, škatla 80–81 (katehetski pouk); škatla 61 (gimnazije); škatla 18 (bolnica), škatla 88 (kler); *Primorski slovenski biografski leksikon*, 15. snopič, str. 641–642; Rudolf Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, str. 41–43 in 111–112; Marijan Brecelj, *Filip Terčelj*, Založbe Ognjišče, Koper 1992; Silvester Fabijan, *Življenje in delo Filipa Terčelja: duhovno-liturgična vrednost Terčeljevih pesmi*, magistrska naloga; Marija Pegan, Terčeljevo besedno ustvarjanje: spremna beseda urednice k prvi faksimilirani izdaji Terčeljevega književnega dela ob 65. letnici Terčeljeve smrti; Milica Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 383–385.
4. Izraz Julijska krajina, redkeje Julijska Benečija, italijansko Venezia Giulia, je sicer splošno sprejet v italijanski historiografiji ter v geografskem in upravnem jeziku opredeljuje tudi ozemlje celotne Primorske do nekdanje rapalske meje in se ne sklada povsem z nekdanjim Avstrijskim primorjem. Avtor tega toponima (Venezia Giulia) iz leta 1863 je goriški Jud Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907). Bil je priznan jezikoslovec in senator Kraljevine Italije. Že v mladih letih je napisal znamenito delo *Gorizia italiana, tollerante, concorde*

- iz leta 1848. Tam obravnava stališče do avstrijske države in zapletene odnose med Slovenci in Italijani v goriški grofiji. Slovensko poimenovanje Julijska krajina je sicer uvedel dr. Josip Vilfan leta 1921. V obdobju med obema svetovnima vojnama je na tem ozemlju živela polmilijonska slovenska in hrvaška narodna manjšina v okviru Kraljevine Italije.
5. Kardinal Ambrogio Damiano Achille Ratti (1857–1939), papež od februarja 1922 do smrti.
 6. Giovanni Sirotti (1883–1955), doma iz Istre, kot apostolski administrator goriške nadškofije je nasledil nadškofa Frančiška B. Sedeja in diecezo upravljal od novembra 1931 do septembra 1934. Slovencem je bil nenaklonjen.
 7. Luca Ermenegildo Pasetto (Padova, 1871 – Benetke, 1954), pripadnik kapucinskega reda in nadškof. S pooblastili Sv. sedeža je opravil veliko apostolskih vizitacij različnih škofij in drugih cerkvenih ustanov. Julijsko krajino je prvič obiskal ob koncu leta 1930, čez nekaj mesecev pa je postal praktični izvajalec sklepa o odstavitvi goriškega nadškofa Frančiška B. Sedeja.
 8. Gaetano Luigi Carlo Malchiodi (1878–1965), doma iz Piacenze, kot nadškof je deloval v vatikanski kuriji in opravljal visoke dolžnosti v kongregaciji za semenišča.
 9. Kardinal Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli (1876–1958), od leta 1930 je opravljal vlogo državnega tajnika v Vatikanu, od leta 1939 do smrti papež Pij XII.
 10. Več o tem glej: Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, str. 241–251; Egon Pelikan, *Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov*, str. 563–576.
 11. Archivio Segreto Vaticano, Archivio Nunz. Italia, busta 107, fasc. 1, f. 35r–36r.
 12. Več o tem: Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, str. 27–36; Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, str. 209–253; Lavo Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 43–71; Milica Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 134–146; Rudolf Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom*; Egon Pelikan, *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*, str. 9–13; Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941*, str. 362–366; Anna Maria Vinci, *Il fascismo al confine orientale*, str. 412–487.
 13. Nekateri arhivski fondi v vatikanskih arhivih, ki obravnavajo vprašanje narodnih manjšin (Slovenci in Hrvati v Julijski krajini, Nemci na Južnem Tirolskem) v fašistični Italiji, so pogosto navedeni v znanstvenih razpravah in monografijah, ki obravnavajo obdobje med vojnama, posebej fond Italia iz Arhiva Kongregacije za izredne zadeve. Ta se nahaja v Zgodovinskem arhivu oddelka za odnose z državami v Državnem tajništvu. Precej pogosto citirana sta tudi arhiva italijanske in jugoslovanske nunciature, ki sta za to obdobje že prenesena v Tajni vatikanski arhiv. Poleg omenjenih virov so zelo dragoceni Pacellijevi osebni zapiski (Fogli di Udiencia) iz fonda *Stati Ecclesiastici*, shranjeni v AA.EE.SS., ter tudi dnevniki beograjskega nuncijskega Ermenegilda Pellegrinettija iz Arhiva prefekture v ASV.
 14. Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato (S.RR.SS.), Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.), Italia, anno 1930–1937, pos. 832–833, f. 474, *Relazione della Visita Apostolica alla Venezia Giulia*.
 15. Prav tam.
 16. Archivio Segreto Vaticano (ASV), Archivio Nunz. Italia, busta 107, fasc. 1, f. 37v, poročilo Pasetta, visitatore apostolico, 1. maj 1931.
 17. S.RR.SS., AA.EE.SS., Italia, anno 1931–1940, pos. 856–857, fasc. 552, f. 102r.
 18. AA.EE.SS., busta Italia, anno 1931–1940, pos. 857–858, f. 554.